

ХIII-ХV АСР ФОРС-ТОЖИК ВА ЎЗБЕК АРУЗШУНОСЛИГИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ЖАРАЁНИДА ШАМС ҚАЙС РОЗИЙНИНГ МАВҚЕИ

*Мирзоев Хайём Тошқулович,
СамДУ таянч докторанти*

Таянч сўз ва иборалар: арузшунослик, форс-тожик арузи, Қайс Розий, “Ал-мўъжам”, ажсам, араб, Халил ибн Аҳмад, доира, баҳр, рукн, зиҳоф, жузв, рубоий вазни.

Шарқ мумтоз олимлари “илми адаб” таркибидаги шеършуносликка хос соҳалар борасида кўпинча назарий мулоҳаза юритиб, уларни бир-бири билан боғлиқ тарзда шарҳлаганлар. Шеър қонуниятлари, унинг маънавий қиймати ва шоирлик санъатининг сир-синоатлари ҳақидаги фикрлар турли илмлар ҳақида баҳс юритилган асарларда ҳам баён қилинган. Мисол тариқасида IX-XI асрларда фаолият кўрсатган қомусий олимлар Абу Наср Муҳаммад ал-Форобийнинг “Эҳсо ул-улум”, “Китоб ул-Фусул ул-Маданий” ҳамда “Шоирлар санъати қонунлари ҳақида рисола” асарларини, Абу Райҳон Берунийнинг “Ҳиндистон”, “Сайдана”, “Осор ул-боқия мин қурун ул-ҳолия” ва бошқа бир қатор асарларини, Абу Али ибн Синонинг “Китоб уш-шифо”сини кўрсатиш мумкин. Бу асарларда шеърият назариясига доир билдирилган чуқур ва баҳсли фикр-қарашлар кейинги давр назарийчи олимларнинг диққат марказида бўлган. Бу ҳақда адабиётшунос олим академик Ботирхон Валихўжаев шундай хулосали мулоҳаза юритганлар: “Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, илми адабга бағишланган асарлар майдонга келиши билан бирга, XI асрдан бошлаб унинг турли бўлимлари алоҳида-алоҳида тарзда ҳам давом эта бошлади. Шунинг натижасида аруз, қофия ва шеърий санъатларга бағишланган рисолалар ҳам яратилаверди. Натижада, уларнинг ҳар бири шеърият назариясининг мустақил илми даражасига кўтарилиб, бу соҳада форс-тожик ва ўзбек тилида кўпгина асарлар майдонга келди” [5.18-6].

Дарҳақиқат, кейинги асрларда шеърият назариясига доир рисолалар алоҳида соҳа сифатида майдонга келиб,

унинг кўпгина намуналари яратилди. XII асрда яшаган Рашидиддин Ватвотнинг “Ҳадоиқ ус-сеҳр фи дақоиқ уш-шеър” (“Сеҳр боғлари, шеър нозикликлари ҳақида”), XIII аср олими Шамсиддин Муҳаммад ибн Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам фи маъойири ашъор ул-Ажам” (“Ажам шеърияти ўлчовлари луғати”), шу асрда ўтган Носириддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” (“Шеърлар ўлчови”) асарлари машҳур бўлди ва кейинчалик форс-тожик ҳамда ўзбек адабиётшунослигида улкан илмий мактаб вазифасини ўтади. Этиборлиси шундаки, бу даврда ҳар учала илм – аруз, қофия ва саноеъ (бадий санъатлар) ҳақида яхлит асарлар ҳам вужудга келган ва адабиётшуносликда бу уч илмнинг мавқеи ниҳоятда ошган. Шулар орасида забардаст назарийчи олим Шамс Қайс Розийнинг машҳур “Ал-мўъжам фи маъойири ашъор ул-Ажам” номли асари алоҳида ўринга эга.

Қайс Розий мазкур асарда шеърий илмлар учлиги – аруз, қофия ва бадий санъатлар ҳақида баҳслашиб, шеърнинг мезони ва унинг вазифалари, қофия ва унинг турлари, бадий санъатлар ва уларнинг тусланиши, хиллари ҳақида чуқур илмий-назарий мулоҳазалар юритган. Устоз олим Б.Валихўжаев бу асарнинг ўз замонида ва ундан кейинги даврдаги илмий аҳамияти ҳақида фикр юритиб, жумладан шундай ёзадилар: “Шамсиддин Қайс Розийнинг “Китоб ул-мўъжам” (Ал-мўъжам” асари назарда тутилган – Х.М.) асари узоқ йиллар давомида шеър ва шоирлик билан шуғулланувчиларнинг дастуриламалига айланган эди. Бунинг асосий сабаби шундаки, Қайс Розий ўзигача мавжуд бўлган шеърият тажрибаси асосида

майдонга келган назарий фикрларни умумлаштириб берган эди. Шунинг натижасида, муаллифнинг аруз, қофия ва шеърий санъатлар соҳасидаги мулоҳазалари, адабий жанрлар ҳақидаги фикрлари ўша замон шароитига нисбатан мукамаллиги билан ажралиб турарди” [5.32-6].

Шамс Қайс Розий 1233 йили «Ал-Мўъжам фи маъойири ашъор ул-ажам» («Ажам шеърияти ўлчовлари луғати») асарини ёзган. Олимнинг барча асарлари араб тилида бўлгани учун у замондошларининг илтимоси билан машхур асари «Ал-Мўъжам фи маъойири ашъор ул-ажам»ни араб тилидан форс тилига ўгирган ва янада тўлдирган [7.6-7-6].

“Ал-мўъжам” асари муқаддима, икки қисм ва хулосадан иборат бўлиб, аввалги қисми “аруз фани ҳақида”, иккинчиси “шеър илми ва қофия маърифати”га бағишланган. Муаллиф биринчи, яъни аруз илмига бағишлаган қисмини қуйидаги 4 бобга ажратган:

- “Боби аввал, дар маънии арўз ва шарҳи аркону зикри асомию алқобе, ки дар ин фанн мусталаҳи аҳли илм аст” (Аруз (истилоҳи)нинг маъноси ва рукнлар шарҳи ҳамда ушбу фанга дахлдор бўлган илм аҳли орасида амалда бўлган номлар (истилоҳлар) ва лақаблар ҳақида аввалги боб);

- “Боби дуввум, дар зикри ажзоъ ва авзоне, ки аз таркиби аркони арўзи ҳосил шавад” (Аруз рукнлари таркибидан ҳосил бўладиган ритмик бўлақлар ва вазнлар зикрида иккинчи боб);

- “Боби саввум, дар зикри тағйироте, ки бад-он ажзоъ лоҳақ гардад ва фуруъи афоъил, ки аз он муншаъиб шавад” (Ритмик бўлақлардаги ўзгаришлардан ҳосил бўлувчи фуруъларнинг афоили ҳақида учинчи боб);

- Боби чахорум, дар зикри бухури қадиму ҳадис ва нақши давоир ва тақтеъи абёт ва факки ажзоъи бухур аз яқдигар” (Қадимий ва янги баҳрлар зикри, доиралар нақши, байтларнинг тақтеъи ва баҳр қисмларининг бир-биридан фарқланиши тўғрисида тўртинчи боб) [7.31-6].

“Ал-мўъжам”нинг бу бобларида дастлаб арузнинг луғавий ва истилоҳий маънолари тушунтирилади, сўнгра рукнлар ва аруз илми доирасидаги фаол истилоҳларга шарҳ келтирилади. Бошқача қилиб айтганда, биринчи боб олимнинг аруз илмига доир фикрлари ибтидоси саналади. Иккинчи бобда аруз рукнларининг таркибидан (ўзаро қўшилуvidан) ҳосил бўлган ритмик бўлақлар ва вазнлар зикр этилади. Учунчи бобда рукнларнинг тармоқларидаги афойилларнинг ўзгариши ҳақида фикр юритилса, тўртинчи бобда эски (дастлабки) ва янги (замонавий) баҳрларнинг яратилиши, аруз доираларининг вазифалари ҳамда тақтеъ қоидалари, баҳр қисмларини бир-биридан фарқлашда амал қилинадиган қонуниятлар борасидаги олимнинг назарий мушоҳадалари, кузатишлари, таҳлиллари ўрин олган.

Асар мундарижасидан ҳам кўришиб турибдики, Шамс Қайс адабиётшунослик илмлари ичидан аруз илмини долзарб ва биринчи даражали илм сифатида этироф этади. Зеро, икки қисмдан иборат шундай йирик асарнинг биринчи қисмини бу соҳага бағишлагани бежиз эмас.

Форс-тожик арузшунослиги асосан, араб арузи таъсирида шаклланган бўлса ҳам “Ал-мўъжам” асарини ўқиган ҳар бир зукко ўқувчи унинг тараккий этиши нафақат мумтоз форс-тожик шеъриятининг ривожи, балки Шамс Қайс Розий каби арузшуносларнинг бекиёс кашфиётлари ва улкан хизматлари билан боғлиқлигини яхши англай олади. XX аср тожик ва ўзбек арузшунослари айнан Шамс Қайс ва унинг издошлари саъй-ҳаракатлари негизида форс-тожик ва ўзбек арузининг шундай бир муайян тизимли ҳолга келганлигини кўп бора эътироф этганлар. Жумладан, машхур арузшунос олим Баҳром Сирус ўзининг “Арузи тожик” номли асарида араб ва ажам арузининг ўзаро муносабати, шунингдек, узвий боғлиқлиги ҳақида фикр юритиб, шундай ёзади: “Олимон ва шоирони он давраи форсу тожик барои навиштани шеър дар забони худ ягон қонуни шеър надоштан, ки аз давраи пеш

аз истилои араб боки монда бошад. Аз ин сабаб онҳо хоҳу нохоҳ мажбур буданд, арӯзи арабро, ки дар адабиёти онрӯза табақаҳои болои маъмул, марсум ва матбуъ буд, аз нав, мувофиқи фонетикаи забони худ кор карда бароянд. Онҳо ба арӯзи араби дигаргуниҳои бисереро дароварда, арӯзи ҳозираи дар ашъори мо маъмулро ба вужуд оварданд, ки онро дар чунин ҳолат на арӯзи араби, балки арӯзи форсу тожики номиданамон дурусттар мебошад” [4.16-17-б]. (У давр (араб истилосидан кейинги давр - М.Х.) форс-тожик олим ва шоирлари араб истилосидан олдинги шеърият қонунлари сақланиб қолмаганлиги сабаб ўз тилларида шеър ёзиш учун бирор бир поэтик қонуниятлар тизимига эга эмасдилар. Шу сабабдан улар истаса-истамаса ўша давр юқори табақа вакиллари адабиётида амалда бўлган, марсум (расмийлашган) ва матбуъ (таъбга яқин) бўлган араб арузини янгидан, ўз тилларининг фонетик хусусиятларига мувофиқлаштирган ҳолда, қайта ишлаб чиқишга мажбур эдилар. Улар араб арузига кўп ўзгартиришлар киритиб, ҳозирги шеъриятимизга мос арузни вужудга келтирдиларки, уни бу ҳолатда араб арузи эмас, балки форс-тожик арузи деб номлаш тўғрироқ бўлади).

Ўзбек арузшуноси Абдурауф Фитрат Баҳром Сирусдан тахминан 30 йиллар олдин Шамс Қайс Розий ва унинг арузшунослик мактаби форс-тожик шеъриятига ўзига хос мустақил аруз метрикасини сингдиришда катта ҳисса қўшганини таъкидлаганди: “Эронлилар араблардан нима олган бўлса, айнан олмади, ўзгартириб, унга ўз хусусиятларини тақиб олди ёки олиб тақди...араб арузининг нисбатан умумий қоидаларини, назарий томонларини қабул қилишига қарамасдан форси(й) шеър вазнларининг муҳим хусусиятларини ҳам унга сингдира бошлади. Шундай қилиб, айрим бир форси(й) аруз майдонга қўйулди”[6.25-26-б].

Фитрат форс-тожик арузини араб арузидан фарқли баъзи жиҳатларини Шамс Қайснинг “Ал-мўъжам” асарига таянган ҳолда кўрсатиб ўтади ва бу фарқлар

асосида Шамс Қайс биринчилардан бўлиб ўзидан олдин “араб ва аҷам арузи” деб атаб келаётган иборадан мустақил равишда “аҷам (форс-тожик) арузи” атамасини ажратиб адабиётшуносликда жорий этганини эътироф этади ва туркий адабиётда айнан мана шу эроний (форс)лар арузи қабул қилинганини эслатиб ўтади: “Ўрта Осиё турки(й) адабиёти учун қабул этилган аруз мана шу эрон адабиётида ишланган ва Шамс Қайс каби арузчилар томонидан “аруз(и) форси(й) аталган аруздир”[6.27-б].

“Ал-мўъжам”да муаллиф форс-тожик арузининг араб арузидан фарқли жиҳатларини чуқур назарий тадқиқ ва таҳлил асосида кенг тарзда кўрсатган. Масалан, Шамс Қайс форс-тожик арузини муайян системага солиш учун доиралар устида ишлайди ва араб арузи асосчиси Халил ибн Аҳмад томонидан яратилган бешта доираларнинг баъзилари форс-тожик шеъриятига мос ва хос бўлмаганлиги учун, уларни қисқартириб (жумладан, араб арузига хос тавил, мадид, комил ва вофир баҳрларидан тузилган доираларни) форс-тожик арузидан истисно қилади. Унинг фикрича, форс-тожик шеъриятини муайян системага солиш учун тўртта аруз доираси етарлидир. У шу аснода ўзигача фаолият кўрсатган арузшуносларнинг ишларини, яъни араб арузидаги баъзи бир доира ва баҳрларни аҷам шеъриятига сунъий тарзда татбиқ этганликларини шу оҳангда инкор этади:

“Ва чун бад-ин муқаддимот бар баъзе аз тасарруфоти фосиди ин жамоат дар тақрири (баёни) бухур ва сабти давоир вукуф афтод ва тафсили хабту (кўр-кўрона) ғалати эшон дар ин фанн маълум шуд, савоб он аст, ки дар ин абвоб ба тақсимооти ботилу татвилоти (дурударози) беҳосили эшон илтифот нанамоем ва жумла бухури ашъори аҷамро дар чаҳор доира ниҳем”[7. 80-б]. (Баҳрлар ва доиралар зикрида олдингиларнинг баъзи бир меъёр жиҳатдан бузилган фикрларига гувоҳ бўлиб, бу фан (аруз)да уларнинг хато ва кўр-кўрона тавсифлари маълум бўлганлиги учун, бу бобда уларнинг фойдасиз узундан-узоқ таснифларига

илтифот қилмаслик ва барча ажам шеърятининг бахрларини тўрт доирага жойлаштиришни савоб (фойдали) деб билдик).

Шамс Қайс Халил ибн Аҳмад томонидан яратилган Муштабиҳа доирасининг ўрнига форс-тожик бахрларидан иборат бўлган икки доира – Мухталифа ва Мунтазиани яратади ва ўзи таъкидлаган 4 доирага 14 бахрни жойлаштиради. Доираларда бахрлар таснифи шундай келтирилган: Мухталифа доираси – мунсарих, музореъ, муқтазаб, мужтасс; Мўталифа доираси – ҳазаж, ражаз ва рамал; Муттафика доираси – мутақориб ва мутадорик; Мунтазиа доираси – сареъ, ғариб, қариб, хафиф, мушокил.

Маълумки, зиҳоф аруз илмининг муҳим хусусиятларидан саналиб, унинг сонини аниқлашда турли фикру қарашлар мавжуд. Шамс Қайс биринчилардан бўлиб араб арузининг зиҳофотини ўрганиб, ажам арузида 35 зиҳофнинг мавжудлигини исботлади. Арузшунос олимнинг фикрича, бу зиҳофларнинг 22 таси араб арузига хос бўлиб, ажам шеърятида фойдаланилади, қолган 13 таси эса ажам арузига хосдир. Зиҳофларнинг ҳар бири алоҳида номланиб, Шамс Қайс уларнинг вужудга келиш сабаб ва ҳолатларини аниқлаган. Бундан ташқари, у алоҳида фаслда бошқа 16 зиҳофни кўрсатиб шарҳлайдики, бу зиҳофлар, муаллифнинг таъкидлашича, “Ал-мўъжам”дан олдинги китобларга киритилмаган: “Ва чанд лақаби дигар ҳаст, ки дар фусули мутақаддим (гузашта) зикр ва шарҳи он нарафтааст, дар ин мавзеъ баён кунем ва он шонздаҳ аст: хазму муоқабату садру ажзу турфону барию муоқабату солиму сахеху тому мавфуру вофию мўътадилу муаррою мажзўу маштуру манхук” [7.60-6]. (Ва яна бир неча исм (атама) борким, олдинги фаслда уларнинг зикри ва шарҳи келтирилмаган эди, бу ерда шарҳини келтирайлик. Улар ўн олтидир: хазм, муоқабат, садр, ажз, турфон, барий, муоқабат, солим, сахех, том, мавфур, вофий, мўътадил, муарро, мажзўу, маштур ва манхук).

Шамс Қайснинг яна бир кашфиёти шундаки, у форс-тожик шеършунослигида биринчи бўлиб рубоий вазнлари ва унинг турлари ҳақида маълумот бериб, унинг келиб чиқиш таърихини шундай изоҳлайди: “Ва яке аз мутақаддимони шуарои ажам ба пиндорам Рўдакий аз навъи ахраму ахраби баҳр (яъне баҳри Ҳазаж) вазне таҳриж кардааст, ки онро вазни рубоий хонанд” [7.95-6]. (Қадимги ажам шоирларидан бири, фикримча, Рўдакий ҳазаж баҳрининг ахрам ва ахраб тармоқларидан бир вазни яратганки, уни рубоий вазни деб атайдилар).

Муаллиф ўз асарида Ажам шеърятининг дурдоналаридан саналган рубоий жанрининг пайдо бўлиши ҳақидаги таърихий воқеани ҳикоя қилиб беради. Мазкур ҳикояда Шамс Қайс рубоий вазни дастлаб форс-тожик халқининг оғзаки ижоди назмида вужудга келиб, классик адабиётда биринчилардан бўлиб мумтоз шеърятимиз сарбони Абуабдуллоҳ Рўдакий назмида кузатилишини айтиб ўтади. Кейинги давр адабиётшунослари рубоий жанрининг келиб чиқиш таърихи ҳақида сўзлаганда Шамс Қайс малумотига асос сифатида ёндашганлар.

Шундай қилиб, форс-тожик арузнинг назарий ва амалий жиҳатдан шаклланиши ва изчил ривожланиб боришида Шамс Қайс Розийнинг «Ал-мўъжам» асари алоҳида аҳамият касб этиб, кейинги давр арузшуносларига форс-тожик ва туркий шеърятнинг вазн хусусиятларини тадқиқ ва таҳлил қилиш учун кенг йўл очиб берди. Етук назариётчи олим аруз қоидаларини, хилма-хил баҳр ҳамда вазнларини форс-тожик тилига сингдириш ва батафсил шарҳлаш билан чекланиб қолмай, ажам халқлари оғзаки ижоди вазнлари билан аруз мезонларнинг ҳамоҳанглигини ҳам исботлади ҳамда форс-тожик лирикасига хос ва кенг қўлланилиши мумкин бўлган кўплаб вазнларни кўрсатиб, асослаб берди. Олим асар бобларининг ҳар бирида аруз илмига доир алоҳида масалаларни ўртага ташлаб, уларни назарий жиҳатдан тавсифлади, форс-тожик шеърятининг дурдоналари

мисолида ҳал қилди ва қимматли хулосалар ясади.

Шамс Қайсгача аруз илми истилоҳларининг маънолари турли хил шарҳланган бўлса, ундан кейинги, яъни XIII-XV аср арузшунослари, жумладан, Носириддин Тусий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Сайфий Бухорий, Захириддин Муҳаммад Бобур ва бошқалар “Ал-мўъжам”да келтирилган шарҳни тўлиқ ва мукамал деб қабул қилганлар. Шамс Қайс Розий “Ал-мўъжам” асарини

ёзиб ўзидан кейинги авлодлар учун форс-тожик арузшунослигида ўзига хос мактаб яратди. XV аср форс-тожик ва туркий арузшунослигининг юқори даражада тараққий этишига, Шайх Аҳмад Тарозий, Абдурахмон Жомий, Сайфий Бухорий, Алишер Навоий, Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайний, Ваҳиди Табрзий каби машҳур арузшуносларнинг аруз илмига бағишлаб алоҳида рисоалар битишларига айнан ана шу мактаб замин яратгани ўзгармас ҳақиқатдир.

Адабиётлар:

1. Абдурахмони Жомӣ. Осор. Жилди 8. “Рисолаи арӯз”. – Душанбе: Адиб, 1990.
2. Алишер Навоий. “Мезон ул-авзон”. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Иззат Султон. - Тошкент, 1949.
3. Арӯзи Сайфӣ ва Қофияи Жомӣ. Чопи Маҳмуди Фишорикӣ. - Теърон, 1372.
4. Баҳром Сирус. “Арӯзиточикӣ”. Душанбе-1963.
5. Ботирхон Валихўжаев. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X-XIX асрлар. -Тошкент: Ўзбекистон, 1993.
6. Фитрат. Аруз ҳақида (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳамидулла Болтабоев). –Тошкент: Ўқитувчи, 1997.
7. Шамси ҚайсиРозӣ. “Ал-мўъжам”. - Душанбе: Адиб, 1991.
8. Урватулло Тоиров. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи аҷам. –Душанбе: Маориф, 1991.

Mirzoyev X. The role of Shams KaysRoziy in the development of XIII-XV centuries Persian-Tajik and Uzbek ruz study. This scientific article explores the importance of the masterpiece “Al-mujam” and its impact on the development of aruzpoetecmetheo of persian,tajik and uzbek languages. It detail describes the comparatwenanalysis of persian,tajik and uzbek languages and the conditions of these language the con sequent period of time.

Мирзаев Х. Место Шамс Кайс Розии в процессе развития персидско-таджикской и узбекских арузоведений XIII-XV веков. В данной статье рассматривается важность «Аль-Муджам» в формировании и развитии аруз в персидско-таджикской, узбекской литературе. На основе сравнительного анализа выясняется влияние этой произведения на последующий период развития персидско-таджикских и тюркских арузоведений.